

FTAXP 16.21.55

DOI

А.Б. ТОЛЕУОВА¹, А.Б. ТӨЛЕУ²*Үштерек ауылындағы №2 орта мектебі¹,**«Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық**ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ,²**(e-mail: toleuainur@gmail.com¹, ziyaly.03.03@mail.ru²)*

ҚАЗАҚ ҰМ-ИШАРА ТІЛІ МЕН ДАКТИЛЬ ӘЛІПБИІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ: ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тіліндегі ұм-ишара тілі мен дактиль әліпбиінің лингвистикалық және әлеуметтік ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ұм-ишара тілінің табиғатын, оның кинетикалық тілден айырмашылығын және дактиль әліпбиінің коммуникациялық жүйедегі орнын ғылыми тұрғыдан сипаттау. Мақалада ұм-ишара тілінің визуалды кеңістіктегі тілдік жүйе екені, оның грамматикалық құрылымы, лексикалық қоры және синтаксистік ерекшеліктері бар толыққанды тіл екені талданады. Сонымен қатар ұм-ишара тілі мен кинетикалық тілдің айырмашылығы салыстырмалы түрде көрсетіліп, олардың функциялық ерекшеліктері анықталады. Зерттеу барысында дактиль әліпбиінің ұм-ишара тіліндегі рөлі, яғни дыбыстық тілдің әріптік жүйесін қол қимылдары арқылы бейнелейтін орфографиялық құрал ретіндегі қызметі сипатталады. Мақалада шетел мемлекеттеріндегі ұм-ишара тілінің қолданылу тәжірибесі, оны заңнамалық тұрғыдан мойындау үрдістері және инклюзивті білім беру жүйесіндегі маңызы қарастырылған. Сонымен қатар Қазақстандағы есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адамдардың ұм-ишара тілі мен дактиль әліпбиін қолдану тәжірибесіне талдау жасалады. Зерттеу нәтижесінде қазақ ұм тілін ұлттық тілдік жүйе ретінде ғылыми тұрғыдан зерттеу, қазақ тілінің фонетикалық және мәдени ерекшеліктеріне сәйкес дактиль әліпбиін жетілдіру және білім беру мен қоғамдық коммуникация салаларында оның қолданылуын кеңейту қажеттілігі айқындалады.

Түйін сөздер: ұм-ишара тілі, дактиль әліпбиі, кинетикалық тіл, есту қабілеті бұзылған адамдар, инклюзивті коммуникация, тілдік құқықтар, қазақ ұм тілі.

Кіріспе

Ұм-ишара тілі (Sign Language) – есту және сөйлеу қабілеті бұзылған

адамдар арасында қарым-қатынас жасау үшін қолданылады. Ол қол қимылдары, дене қозғалысы, бет мимикасына мағына дарытқан толыққанды визуалды-кинетикалық тілдік жүйе. «Дыбыстық тілдер секілді ым-ишара тілін де грамматикалық құрылым (синтаксис, морфология) бар».[1] Сонымен қатар, ым-ишара тілінің әр халыққа тән ұлттық немесе аймақтық ерекшеліктері бар. (мысалы: American Sign Language – ASL, Қазақ ым тілі – ҚЫТ). Ым-ишара тілі – аудитивті (есту) каналының орнына визуалды-кеңістіктік каналын пайдаланатын табиғи тіл. «Бұл тіл “ым (gesture)”, “ишара (gesture)”, “мимика (facial expression)”, “кеңістікті пайдалану (spatial grammar)” элементтерінің жиынтығынан тұрады» [2]. Дыбыссыз болса да, ым-ишара тілі қол, дене, бет мимикасы арқылы сөйлейтін нақты тілдік жүйесі бар коммуникация құралы. Ым тілі мен кинетикалық тілдің айырмашылығы бар. Сондықтан екі ұғымды бір деп қабылдауға болмайды. Ым-ишара тілі – кинетикалық тіл элементтерін жүйеге келтіріп, тіл дәрежесіне дейін дамыған ерекше форма. Ал, кинетикалық тіл – табиғи, бейсаналы қимыл-қозғалыс арқылы мағына білдіру. Сондықтан ғылыми термин ретінде түсінікті болуы үшін ым-ишара тілі деп қолданылады.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының деректеріне сүйенсек, қазіргі таңда әлем халқының 5%-дан астамы (шамамен 430 миллион адам, оның ішінде 34 миллион бала) есту қабілетінің бұзылуымен өмір сүруде [3].

Қазіргі ақпараттық қоғамда еститін адамдар мен саңыраулар қауымдас­тығы арасындағы қарым-қатынастың негізгі екі жолы бар: олар мәтін және ым-ишара тілі. Ым-ишара тілін жүйелі түрде меңгеру және оның мемлекет тарапынан ресми мойындалуы мынадай мүмкіндіктерге жол ашады: есту қабілеті төмен адамдарға білім алу, олардың еңбекке және мәдени өмірге тең құқылы түрде қатысу.

Қазақстандағы жағдайға келсек, қазақ ым-ишара тілі (ҚОЫТ) тарихи тұрғыдан кеңестік кезеңде қалыптасқан орыс ым тіліне негізделгендіктен, жиі соның диалектісі немесе нұсқасы ретінде қарастырылып жүр. Алайда қазақ тілінің өзіндік фонетикалық табиғаты (артикуляциясы, үндестік заңдылығы), агглютинативті грамматикалық құрылымы және ұлттық-мәдени ерекшеліктері орыс тілінен мүлдем бөлек. Осыған орай, ұлттық ым тілін дербес лингвистикалық жүйе ретінде ғылыми тұрғыдан негіздеу және қазақ тілінің заңдылықтарына сай келетін дактиль әліпбиін жетілдіру – отандық ғылым мен инклюзивті қоғамның алдында тұрған кезек күттірмейтін маңызды міндет­тердің бірі.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында сапалық зерттеу әдістері қолданылды. Атап айтқанда, ым-ишара тілі мен дактиль әліпбиіне қатысты отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге, халықаралық ұйымдардың есептері мен нормативтік-құқықтық құжаттарына контент-талдау жүргізілді. Зерттеу материалы ретінде лингвис-

тика, арнайы педагогика, дефектология және инклюзивті білім беру салаларындағы ғылыми еңбектер, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (WHO), Біріккен Ұлттар Ұйымының (UN), Дүниежүзілік саңыраулар федерациясының (World Federation of the Deaf) ресми деректері, сондай-ақ әртүрлі мемлекеттердің ым-ишара тілін құқықтық тұрғыдан тану тәжірибесіне қатысты жарияланған материалдар пайдаланылды.

Зерттеу логикалық тұрғыдан бірнеше сатыға бөлініп жүргізілді. Бірінші кезеңде сипаттамалық әдіс негізінде ым-ишара тілінің лингвистикалық табиғаты, оның грамматикалық және коммуникативтік ерекшеліктері талданды. Екінші кезеңде салыстырмалы-талдамалық әдіс арқылы ым-ишара тілі мен кинетикалық тілдің құрылымдық және функционалдық ерекшеліктері сараланды. Бұл әдіс сондай-ақ қазақ тіліндегі дактиль әліпбиінің қазіргі жай-күйін халықаралық тәжірибедегі ұлттық ым тілдері мен дактиль жүйелерімен салыстыру үшін де маңызды болды. Үшінші кезеңде жүйелеу және жинақтау әдістері арқылы халықаралық тәжірибеде қалыптасқан инклюзивті тілдік саясаттың негізгі бағыттары анықталды. Алынған мәліметтерді кешенді талдау нәтижесінде қазақ ым-ишара тілін ұлттық тілдік жүйе ретінде дамытуға, қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне бейімделген дактиль әліпбиін жетілдіруге және оның қолданылу мүмкіндіктерін кеңейтуге қатысты ғылыми негізделген қорытындылар жасалды. Бұл әдіснамалық кешен зерттеу нысанын жан-жақты әрі объективті бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалдарын іріктеу барысында соңғы отыз жылдағы (1995 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі) отандық және шетелдік жарияланымдарға, нормативтік актілерге басымдық берілді. Бұл хронологиялық шеңбер халықаралық тәжірибеде ым-ишара тілдерінің ресми мойындалу үрдісінің басталуы мен қазіргі жай-күйін толық қамтуға мүмкіндік берді. Дереккөздерді таңдау критерийлеріне инклюзивті білім берудегі визуалды-кеңістік тілдердің рөлі, ұлттық дактиль жүйелерінің құрылымы және есту қабілеті бұзылған адамдардың тілдік құқықтарын қорғау мәселелері жатты. Сапалық әдіснаманы таңдау себебі – ым-ишара тілінің грамматикалық, морфологиялық және визуалды-кинетикалық табиғатын тек статистикалық сандармен емес, терең лингвистикалық және әлеуметтік талдау арқылы ғана ашып көрсетуге болатындығына негізделді.

Салыстырмалы-талдамалық әдісті қолдану аясында қазақ дактиль әліпбиінің 42 саусақ конфигурациясы мен орыс дактиль жүйесінің графикалық және артикуляциялық ерекшеліктеріне кросс-лингвистикалық сараптама жасалды. Сонымен қатар халықаралық деңгейде қабылданған тіл саясаты үлгілері (мысалы, Финляндия, Ирландия, Норвегия елдерінің тәжірибесі) Қазақстандағы қазіргі білім беру нормаларымен салыстырыла отырып, ұлттық инклюзивті ортаның мүмкіндіктері мен кемшіліктері анықталды. Бұл қа-

дам қазақ ым-ишара тілінің тек коммуникациялық құрал ғана емес, заңнама-лық тұрғыда қорғалуы тиіс ұлттық тіл жүйесі екенін дәлелдеу үшін маңызды рөл атқарды.

Зерттеудің объективтілігін қамтамасыз ету мақсатында жиналған мәліметтер триангуляция (әртүрлі дереккөздерін өзара қиылыстыра тексеру) әдісімен жүйеленді. Атап айтқанда, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының және Дүниежүзілік саңыраулар федерациясының ресми статистикасы мен макроде-ректірі жергілікті білім беру мекемелерінің (мысалы, Қазақстандағы ым тілін үйрететін 17 жоғары оқу орнының) тәжірибелік және тарихи мәліметтерімен ұштастырылды. Бұл тәсіл мақалада көтерілген мәселелердің тек теориялық шеңберде қалмай, қоғамдағы нақты инклюзивті қажеттіліктерді, соның ішін-де әлеуметтік оқшауланудың алдын алу мен қос тілде білім беру жүйесін объективті бағалауға толыққанды жағдай жасады.

Талқылау

Ым-ишара тілін меңгеру мен оның ресми мойындалуы – есту қабілеті төмен адамдарға білім, еңбек пен мәдениетке тең қатысу құқығын беріп, қоғамға толық интеграциялануға жол ашады.

1. Кесте. Ым-ишара тілі мен кинетикалық тілдің салыстырмалы кестесі

Категория	Ым тілі (Sign Language)	Кинетикалық тіл (Kinesics)
Анықтама	Есту немесе сөйлеу қабілеті бұзылған адамдар үшін арнайы қалыптасқан толыққанды тіл. Өзінің грамматикасы, морфологиясы, синтаксисі бар.	Адамдар арасындағы вербалды емес (сөзсіз) қарым-қатынастың бір түрі. Оған қимыл-қозғалыс, мимика, дене тілі жатады.
Мысал	Америкалық ым тілі (ASL), Қазақ-орыс ым тілі (ҚОБИТ), Француз ым тілі (LSF).	Бас изеу (келісуді білдіреді), иық көтеру (білмейтінін білдіреді), қабақ түю.
Функциясы	Тілдік мағынаны беру – ауызша тілдің толыққанды баламасы ретінде қызмет етеді.	Вербалды тілді толықтырып, сезім, эмоцияны білдіреді. Бірақ ол тіл ретінде емес, қарым-қатынас құралы ретінде қарастырылады.
Ресми түрде мойындалуы	Кейбір елдерде мемлекеттік/ресми тіл ретінде заңмен бекітілген.	Ресми тіл ретінде мойындалмайды, күнделікті қарым-қатынас деңгейінде қолданылады.

Ғылыми негіз	Лингвистика аясында зерттеледі, Чарльз Уилканд, Пэтти Смит, Уильям Стокое сынды ғалымдар зерттеген.	Психология мен антропология аясында зерттеледі. Эдвард Холл, Рэй Бёрдуистелл сынды зерттеушілер осы бағытта еңбек еткен.
--------------	---	--

Осы ым-ишара тілінің құрамдас бір бөлігі – дактиль әліпбиі. «Дактиль әліпбиі – дыбыстық тілдердің әріптік символдарын қол қимылдары арқылы бейнелейтін ым тілі ішіндегі жүйе. Ол көбінесе жалқы есімдер, терминдер және арнайы белгілер үшін қолданылады.» [4]. Дактиль әліпбиі ым тілінің лексикасы мен дыбыстық тілдердің жазба түрлері арасындағы көпір қызметін атқаратынын байқауға болады. Нақтырақ айтсақ, ақпаратты дыбыстық тіл арқылы қабылдап, есту каналдары арқылы дыбыстарды таңбаға айналдыратын адамдар мен кинетикалық ақпаратты қабылдап оны таңбаға айналдыратын адамдардың ортақ орфографиялық жүйесі – осы дактиль әліпбиі. Дактиль әліпбиі ым-ишара тілінің құрамында қолданылатын арнайы жүйе болғандықтан, онда әрбір әріп немесе дыбыстық таңба қолдың белгілі бір пішінімен көрсетіледі. Сондықтан қазақ тіліндегі дактиль әліпбиі саусақтардың 42 конфигурациясынан құралған, бұл – кирилл графикасындағы қазақ әріптерінің визуалды бейнеленуі. Төмендегі № 2 кестеде қазақ әліпбиінің дактиль әріптері көрсетілген.

Кесте. Қазақ тіліндегі дактиль әліпбиі

							
							
							
							
							
							

Қазақ тілінің дактиль әліпбиі (саусақпен әріптерді көрсету жүйесі) негізі-

нен орыс тіліндегі дактиль әліпбиімен бірдей. Бұған бірнеше тарихи және практикалық себептер бар:

Қазақ ым-ишара тілі (ҚОЫТ) Кеңес Одағы кезінде қалыптасқан орыс ым тілі жүйесіне негізделген. Дактиль әліпбиі де сол кезеңде бірыңғай стандарт ретінде енгізілді.

Қазақ тілі мен орыс тілінің графикалық жүйесі (кириллица) бір болғандықтан, дактиль белгілері де ортақ.

Қазақ тіліндегі: ә, ө, ү, і, н, ғ, қ, һ дыбыстары үшін арнайы дактильдік-белгілер жасалмаған, олар орыс дактилінде жоқ, сондықтан бұл дыбыстарды көрсету үшін қосымша белгілер немесе сөздік түрде түсіндіру қолданылады. Лингвистер мен дефектологтар арасында бұл мәселе қызу талқыланады. Себебі мамандар қазақ тіліндегі дактиль әліпбиінің қазақтың дыбыстық ерекшелігін толық қамтымауы – ым-ишара тілін ресмилендірген кезде мәселелер туындатуы мүмкін.

Қазақстаннан тыс, шетелде ым-ишара тілдері мен дактиль әліпбилерін қолдану тәжірибесіне назар аударғанда, ғалымдар ақпарат ағыны көбейген ғасырда есту қабілеті бұзылған адамдардың қоғамнан оқшаулану мәселесі бұрынғыдан да өзекті бола түскенін айтады. Қазіргі кезде есту қабілеті бар адамдар мен саңырау қауымдастықтары арасындағы қарым-қатынастың екі-ақ жолы бар. Олар: мәтін және ым-ишара тілі. «Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының есебіне сәйкес, бүкіл әлем халқының 5%-дан астамы нашар есту қабілетімен өмір сүреді. Бұл шамамен 430 миллион адам, оның ішінде 34 миллион бала бар» [3]. Сонымен қатар «әлем халқының жалпы саны шамамен 1 млрд адам есту қабілеті төмен деңгейде өмір сүрсе, шамамен 466 млн адамда жоғары деңгейлі саңырау мүгедектігі анықталған. 2050 жылға қарай 700 млн-нан астам адамға дейін, яғни әр 10-адамға есту қабілеті төмен бо-луы мүмкін деген болжам бар [5]. Бұл жай ғана дерек емес, әлемдегі қан-шама адамның әртүрлі салада: мүмкіндігі мен құқықтық әлеуеті, әлеуметтік жағдайына байланысты шектеулер мен мәселелерге тап болатынын көрсетеді. Себебі есту қабілеті бұзылған адамдарда әлеуметтік оқшаулану, жұмыспен қамтылу жағдайының төмен деңгейі, психологиялық және тілдік дамудың тежелуі байқалады. Олардың ортамен байланысқа түсіп, қоғамның мүшесі екенін сезінуіне мүмкіндік беретін жобаларды жүзеге асыру мәселесі күн тәртібінен түспеу керек. «БҰҰ-ға мүше елдердің ішінде 81 ел ым-ишара тілі заңмен немесе нормативтік актімен мойындалған» [6]. Бұл елдердің кейбірі ым-ишара тілін конституция негізінде ресми тіл деп таныса, біразы арнайы заң қабылдаған. Дүниежүзілік есту қабілеті бұзылған адамдар федерациясының (World Federation of the Deaf) дерегінде ым-ишара тілін 1995 жылы ресми түрде конституцияға енгізіп, заңды тіл мәртебесіне қойған ең алғашқы ел – Уганда деп көрсетілген. Ресми деректер өткен ғасырдың соңғы шенінде әлемде ым-ишара тілін заң негізінде бекіту үрдісі жүргенін көрсетеді. Бұл үрдіс әлі

де жалғасып жатыр. «Португалия 1997 жылы Конституцияда ым тілін мәдени тіл ретінде бекітті» [7], Конституцияға сәйкес ым тілін 1995 жылы Финляндия да құқықтық негізде мойындайды [8]. Осы жылы Литва және Словакия да ым тілін заңмен ресми тіл ретінде бекітеді [9]. 1995 жылы Финляндия фин ым тілін ресми мойындаған соң, есту қабілеті шектеулі балалар үшін билингвалды (қос тілде) білім беру бағдарламалары енгізілді. Сарапшылар финдердің бұл шешімі есту қабілеті шектелген балалардың тілдік дамудан артта қалмауына, білім алуда тең мүмкіндікке ие болуына және қоғамға тиімді интеграциялануына жол ашты деп бағалайды. Ым тілін қабылдаған елдер тізімін жалғастыра беруге болады: «Жаңа Зеландия (2006), Норвегия (2021), Панама (1992), Папуа Жаңа Гвинея (2015), Филиппин (2018), Аргентина, Парагвай, Перу, Ирландия (2017), Ұлыбритания (2022), Оңтүстік Африка (2023), Жаңа Зеландия (2006), Норвегия (2021), Чехия, Словакия, Греция, Латвия сияқты елдер 1998–2000 жылдары заңдар қабылдаған» [7]. Ғалымдар ым тілін заң негізінде бекіткен елдердегі салалық өзгерістеріне сараптама жасай отырып, алты саладағы оң өзгерістерді бөліп көрсеткен:

1. Білім беру мен лингвистикалық құқықтар. Норвегияда *norwegian sign language (NSL)* мойындалғаннан кейін, білім жүйесінде ым тілінде білім беру кеңейтіліп, есту қабілеті төмен балалар жергілікті мектептерде білім алу мүмкіндігіне ие болды. 1990-жылдардан бастап, барлық арнайы мектептер жабылған, балалар орта мектептерге ауысқан [8].

2. Қоғамдық қызметтер. Ирландия 2017 жылғы *Irish Sign Language Act* арқылы барлық мемлекеттік орган қызметтерінде ым тілін қолдануды міндеттеді. Құқық қорғау органдары, азаматтық және сот жүйесінде ым тіліндегі аударма қызметтерін заңдастыру, мемлекеттік қызметтерді дербес ым тілінде өткізу мүмкіндігін қамтамасыз етті [9].

3. Денсаулық сақтау мен ақпаратқа қолжетімділік. Коронавирус пандемиясы кезеңінде ым тілінде ақпарат берудің маңызы артып, заңды мойындау салдарынан теледидардағы жаңалықтар мен мемлекеттік хабарламаларда ым тілінде субтитр немесе аударма енгізілді. Бұл ақпараттық теңсіздіктің азаюына ықпал етті.

4. Әлеуметтік және психологиялық әсер. Инклюзивті білім беру тәжірибесінде, мысалы *Sharjah* университетінде (БАӘ) жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қолжетімді ортада оқитын есту қабілеті төмен студенттерде өз-өзіне сенім, коммуникативті қабілеттер және әлеуметтік интеграция айтарлықтай жақсарған [10].

5. Қоғамдық көзқарас өзгерді. Қоғамдық орындарда, мектептер мен әділет саласында ым тілінің қолданыс аясы кеңі түскен. Медиа мен өнер саласындағы ым тілі кәсіби коммуникация құралы ретінде қабылдана бастаған. Сонымен қатар, мылқаулар мен есту қабілеті төмен адамдар қауымдастықтары мен қоғамының жұмыстары белсенді бола бастаған.

6. Құқықтық нормалар. 2006 жылғы Мүгедектердің құқықтары туралы БҰҰ конвенциясы бойынша, мемлекеттерді өз ұлттық ым тілін заңға енгізуге және оны білім беру мен мәдени салада жұмылдыруға міндеттеді. Бұл көптеген елдердің заңнамалық реформаны тездетуіне ықпал етті.

Нәтижелер

Интернет ресурстардағы деректердің көбінде қазақ ым тілі – Kazakh Sign Language (KSL) негізінен Ресей ым тілінің диалектісі ретінде қарастырылады. «Ол Ресей ым тілінің негізінде құрылып, Қазақстанда қолдану ерекшеліктері бар нұсқа. Бұл тілге арналған өзге дербес зерттеулер мен академиялық еңбектер өте шектеулі» [11]. Ым-ишара тілінің ресми тұрғыда заңдық негізде бекітілген елдердің тәжірибесіне үңілгенде, ол мемлекеттерде өз мемлекеттік тілінің негізінде ресми ым тілі бекітілгені анық байқалады. Атап айтқанда, норвег ым тілі, фин ым тілі, ирланд ым тілі деп жалғастыра беруге болады. Тіпті британ ым тілін Шотландия Англия мен Уэлстен бұрын 2015 жылы ресми тіл ретінде бекіткен. Қалған екеуі британ ым тілін 2022 жылы заң жүзінде қабылдаған. Бұл бөлімде де халықаралық тәжірибеге қайта оралудың себебі бар. Интернет ресурстардағы шетелдік ақпарат қазақ ым тілін Ресей диалектісі деп көрсеткенімен, екі тілдің табиғаты, тарихының бөлек екені түсінікті. Сондықтан Қазақстанның мемлекеттік тіліне негізделген ым тілі зерттелуі тиіс. Орыс тілінің дыбыстарымен салыстырғанда, қазақ тілінің өзгеше, өзіне ғана тән дыбыстары бар. Сол дыбыстарға дербес қол икемі (кон-фигурациясы) керек. Кейбір деректерде: «Қазақстанда 1998 жылы Қазақ дак-тиль әліпбиі алғаш рет мектептерде («Әліппе» оқулығында) бекітілген. 2007 жылы Үміт қоғамдық қоры қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне арналған ым тілінің сөздігін шығарған (әліпбилерді қамтиды)» [12] деген ақпарат бар. Со-нымен қатар «Қазақстанда 17 жоғары оқу орны ым тілін үйретіп, есту қабілеті төмен балаларға арнайы мұғалім даярлайды» [13]. Қазақ ым тіліне қатысты ақпараттық технологиялар мен жасанды зерде тұрғысынан бірталай жобалар жасалған. Атап айтқанда, 2024 жылы QAZAQ SIGN LANGUAGE: Bridging Communication Barriers атты веб қосымша жасалған. «Бұл қосымша қазақ, орыс және ағылшын тілдерін Қазақ Ресей ым тілдеріне аудару мүмкіндігін ашқан» [14]. Қазақ дактиль әліпбиінің орыс тілінің негізінде құрылуы және қазақ ым тілін Ресей ым тілінің диалектісі деп қарастыру ғылыми тұрғыдан үлкен талқылауды қажет етеді. Себебі: *біріншіден*, қазақ тілінің дыбыстық та-биғаты мен фонетикасы бөлек. Қазақ тіліндегі дыбыстар мен орыс тіліндегі дыбыстардың артикуляциясы, үндестік заңдылығы өзгеше. Дактиль әліпбиі мен ым қимылдар да осы тілдің табиғатына бейімделуі тиіс. *Екіншіден*, лек-сикалық және грамматикалық құрылымы бөлек. Қазақ тілі агглютинативті (жұрнақ, жалғау арқылы сөз түрлендіру) тіл, ал орыс тілі флективті тіл (сөз түбірінің өзгеруі арқылы түрлендіру). Ым тіліндегі сөз құрылымы да осыған сай

бейімделуі қажет. *Үшіншіден*, ұлттық мәдени ерекшеліктер бар. Қазақ халқының салт-дәстүріне, мәдениетіне тән ұғымдар, түсініктер ым тілінде де көрініс табуы керек. *Төртіншіден*, ұлттық ым тілі қажет. Қазақ тілін ана тілі ретінде меңгерген есту қабілеті бұзылған азаматтар үшін қазақ тілінің морфологиясына, синтаксисіне сай, мәдени ерекшеліктерін ескеретін дербес Қазақ Үм Тілі (QSL немесе KSL) ғылыми тұрғыдан негізделуі тиіс.

Осылайша, зерттеу нәтижелері қазақ ым тілін тек Ресей ым тілінің диалектісі немесе көшірмесі ретінде қарастырудың ғылыми тұрғыдан негізсіз екенін айқын көрсетеді. Қазақ тілінің өзіне тән дыбыстық табиғаты мен артикуляциясы, агглютинативті грамматикалық құрылымы және халықтың ұлттық-мәдени танымы дербес лингвистикалық жүйені талап етеді. Осыған орай, қазіргі дактиль әліпбиін ұлттық тілдің заңдылықтарына сәйкестендіріп қайта қарау және толыққанды дербес қазақ ым тілін (QSL) ғылыми айналымға енгізу – инклюзивті білім беру жүйесінің кезек күттірмейтін міндеті. Бұл қадам есту қабілеті төмен азаматтардың ана тілінде сапалы білім алуына, қоғамдық процестерге тең құқылы мүше ретінде толыққанды араласуына және халықаралық стандарттарға сай тіл құқықтарының қорғалуына берік негіз қалайды.

Қорытынды

Үм-ишара тілі қол қимылы, дене қозғалысы, бет мимикасы және кеңістікті пайдалану сияқты визуалды-кинетикалық элементтерге негізделген табиғи коммуникациялық құрал ретінде қалыптасқан. Дыбыстық тілдер сияқты ым-ишара тілінің де өзіндік грамматикалық құрылымы, лексикалық қоры және синтаксистік жүйесі бар. Сондықтан оны вербалды емес қарым-қатынас формасы ретінде ғана емес, дербес тілдік жүйе ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан негізді. Зерттеу барысында ым-ишара тілі мен кинетикалық тілдің айырмашылығы анықталып, олардың қызметтік және құрылымдық ерекшеліктері салыстырмалы түрде қарастырылды. Үм-ишара тілі жүйелі лингвистикалық құрылымы бар тілдік құрал болса, кинетикалық тіл көбінесе вербалды коммуникацияны толықтыратын бейсаналы қимыл-қозғалыстар жүйесі ретінде сипатталады. Қазақ ым тілін зерттейтін ғылыми жобаларды дамыту, қазақ тіліне бейімделген жаңа дактиль әліпбиін жасау, білім беру мен БАҚ саласында ұлттық ым тілін жүйелі түрде енгізу, Қазақстандағы есту және сөйлеу қабілеті бұзылған азаматтардың ұлттық тілдік құқықтарын қорғау механизмдерін жетілдіру қажет. Сонымен қатар ым-ишара тілінің құрамдас бөлігі болып саналатын дактиль әліпбиі дыбыстық тілдердің әріптік жүйесін қол қимылдары арқылы бейнелейтін маңызды орфографиялық құрал екені анықталды. Ол есту қабілеті бұзылған адамдар мен еститін адамдар арасындағы ақпарат алмасуды қамтамасыз ететін тиімді коммуникациялық механизм қызметін атқарады. Халықаралық

тәжірибеге талдау жасау ым-ишара тілінің көптеген елдерде заңнамалық деңгейде мойындалып, білім беру, әлеуметтік қызмет, құқықтық жүйе және ақпараттық қолжетімділік салаларында кеңінен қолданылып жатқанын көрсетті. Бірқатар мемлекеттерде ым-ишара тілінің ресми түрде бекітілуі есту қабілеті бұзылған адамдардың білім алу, қоғамдық өмірге қатысу және ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндіктерін кеңейткен. Бұл тәжірибе инклюзивті қоғам қалыптастыру жолында ым-ишара тілінің маңыздылығын айқындайды. Қазақстандағы жағдайды қарастырғанда, қазақ ым тілі негізінен Ресей ым тілі жүйесіне сүйене отырып қалыптасқаны байқалады. Дактиль әліпбиінің де кирилл графикасына негізделуі осы тарихи үдерістің нәтижесі болып табылады. Алайда қазақ тілінің фонетикалық, грамматикалық және мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, ұлттық ым тілін дербес ғылыми тұрғыдан зерттеу қажеттілігі туындайды. Бұл мәселе тек лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, есту қабілеті бұзылған азаматтардың тілдік құқықтары мен әлеуметтік интеграциясын қамтамасыз ету тұрғысынан да маңызды. Осыған байланысты қазақ ым тілін жүйелі түрде зерттеу, қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне бейімделген дактиль әліпбиін жетілдіру, сондай-ақ білім беру мен бұқаралық ақпарат құралдарында ұлттық ым тілін қолдану аясын кеңейту маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Мұндай ғылыми және практикалық шаралар Қазақстандағы инклюзивті тілдік саясатты дамытуға, есту қабілеті бұзылған азаматтардың қоғам өміріне толыққанды қатысуына және олардың тілдік құқықтарының қорғалуына ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Stokoe, W. C. (1960). Sign Language Structure: An Outline of the Visual Communication Systems of the American Deaf. Buffalo: Department of Anthropology and Linguistics, University of Buffalo (Studies in Linguistics: Occasional Papers, No. 8).
2. Brentari, D., Goldin Meadow, S. және Coppola, M. (2012). When does a system become phonological? Handshape production in gesturers, signers, and homesigners. *Natural Language & Linguistic Theory*, 30(1), 1–31. DOI: 10.1007/s11049-011-9145-1
3. World Health Organization. Deafness and hearing loss: Key facts [Электрондық ресурсы]. – Geneva: WHO, 2021. – Қолжетімді: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/deafness-and-hearing-loss> (қол жеткізілген күні: 04.08.2025).
4. Brentari, D. (Ed.). (2011). *Sign Languages*. Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511977691
5. World Health Organization. 1 in 4 people projected to have hearing problems

by 2050 [Электрондық ресурс]. – Geneva: WHO, 2021. – Қолжетімді: <https://www.who.int/news/item/02-03-2021-who-1-in-4-people-projected-to-have-hearing-problems-by-2050> (қол жеткізілген: 04.08.2025)

6. World Federation of the Deaf. Legal recognition of national sign languages – world map [Электрондық ресурс]. – Geneva: WFD, 2025. – Қолжетімді: <https://wfdeaf.org/resources/world-map-legal-recognition-of-national-sign-languages/> (қол жеткізілген: 04.08.2025).

7. Deaf History Europe. (n.d.). Portugal Recognises Portuguese Sign Language (LGP) in its Constitution (1997). Retrieved August 2025, from <https://deafhistory.eu/index.php/component/zoo/item/portugal-recognises-portuguese-sign-language-lgp-in-its-constitution-1997>

8. World Federation of the Deaf. (n.d.). Legal Recognition of National Sign Languages. Retrieved from <https://wfdeaf.org/our-work/focus-areas/sign-language-rights/>

9. Deaf History Europe. (n.d.). Lithuania Recognises Lithuanian Sign Language (1995). Retrieved from <https://deafhistory.eu/index.php/component/zoo/item/lithuania-recognises-lithuanian-sign-language-1995>

10. pmc.ncbi.nlm.nih.gov/wfdeaf.org

11. Kazakh Sign Language. (2024). Wikipedia, the free encyclopedia. Retrieved August 5, 2025, from https://en.wikipedia.org/wiki/Kazakh_Sign_Language

12. Sign language in Kazakhstan: How dactyl alphabet was created and how it is being developed [Электрондық ресурс] // Tengrinews.kz. – 2022. – 13 шілде. – Қолжетімділік режимі: https://en.tengrinews.kz/show_and_style/sign-language-kazakhstan-how-dactyl-alphabet-created-how-470208/ (қол жеткізілген күні: 05.08.2025).

13. Kursiv Media. Special schools and universities in Kazakhstan are training teachers for students with hearing impairments [Электрондық ресурс]. – Режим доступа: <https://kursiv.media/en/2023/04/24/education-for-deaf-in-kazakhstan/> (қол жеткізілген күні: 05.08.2025).

14. QAZAQ SIGN LANGUAGE: Bridging Communication Barriers [Электрондық ресурс]. – Назарбаев Университеті, 2024. – Режим доступа: <https://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/7678> (қол жеткізілген күні: 05.08.2025).

А.Б.ТОЛЕУОВА, А.Б.ТОЛЕУ

Средняя школа №2 села Уиттерек,

НАО «Национальный научно-практический центр

«Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова»

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ КАЗАХСКОГО ЖЕСТОВОГО
ЯЗЫКА И ДАКТЛЬНОГО АЛФАВИТА: ИНКЛЮЗИВНОЕ**

ОБРАЗОВАНИЕ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвистические и социальные особенности казахского жестового языка и дактильного алфавита. Цель исследования заключается в научном описании природы жестового языка, его отличий от кинетического языка, а также роли дактильного алфавита в системе коммуникации. В статье анализируется жестовый язык как визуально-пространственная языковая система и доказывается, что он представляет собой полноценный язык со своей грамматической структурой, лексическим составом и синтаксическими особенностями. Кроме того, в сравнительном аспекте рассматриваются различия между жестовым и кинетическим языком, определяются их функциональные характеристики.

В ходе исследования описывается роль дактильного алфавита в жестовом языке, в частности его функция как орфографического средства, позволяющего передавать буквенную систему звучащего языка посредством движений рук. Также в статье рассматривается международный опыт использования жестовых языков, процессы их законодательного признания в различных странах и значение жестового языка в системе инклюзивного образования. Особое внимание уделено анализу практики использования жестового языка и дактильного алфавита людьми с нарушениями слуха и речи в Казахстане.

Результаты исследования свидетельствуют о необходимости дальнейшего научного изучения казахского жестового языка как национальной языковой системы, совершенствования дактильного алфавита с учетом фонетических и культурных особенностей казахского языка, а также расширения сферы его применения в образовании и общественной коммуникации.

Ключевые слова: казахский жестовый язык, дактильный алфавит, кинетический язык, люди с нарушениями слуха, инклюзивная коммуникация, языковые права.

A.B. TOLEUOVA, A.B. TOLEU

*Secondary School No. 2 of Ushterek Village,
NAO "National Scientific and Practical Center "Til-Kazyina"
named after Sh. Shayakhmetov"*

THE LINGUISTIC POTENTIAL OF KAZAKH SIGN LANGUAGE AND THE DACTYL ALPHABET: INCLUSIVE EDUCATION AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract. This article examines the linguistic and social characteristics of

Kazakh Sign Language and the dactyl alphabet. The aim of the study is to provide a scholarly description of the nature of sign language, its distinction from kinetic language, and the role of the dactyl alphabet within the communication system. The article analyzes sign language as a visual–spatial linguistic system and demonstrates that it represents a fully developed language with its own grammatical structure, lexical resources, and syntactic features. In addition, the differences between sign language and kinetic language are presented from a comparative perspective, and their functional characteristics are identified. The study also describes the role of the dactyl alphabet in sign language, particularly its function as an orthographic tool that represents the letter system of spoken language through hand movements. Furthermore, the article reviews international practices of sign language use, the processes of its legal recognition in different countries, and its significance within inclusive education systems. Special attention is given to the analysis of the use of sign language and the dactyl alphabet by people with hearing and speech impairments in Kazakhstan. The findings of the study highlight the necessity of further scholarly research on Kazakh Sign Language as a national linguistic system, the improvement of the dactyl alphabet in accordance with the phonetic and cultural characteristics of the Kazakh language, and the expansion of its application in education and public communication.

Keywords: Kazakh Sign Language, dactyl alphabet, kinetic language, people with hearing impairments, inclusive communication, language rights.

References

1. Stokoe, W. C. (1960). *Sign Language Structure: An Outline of the Visual Communication Systems of the American Deaf*. Buffalo: Department of Anthropology and Linguistics, University of Buffalo (Studies in Linguistics: Occasional Papers, No. 8).
2. Brentari, D., Goldin Meadow, S. және Coppola, M. (2012). When does a system become phonological? Handshape production in gesturers, signers, and homesigners. *Natural Language & Linguistic Theory*, 30(1), 1–31. DOI: 10.1007/s11049-011-9145-1
3. World Health Organization. Deafness and hearing loss: Key facts [Электрондық ресурсы]. – Geneva: WHO, 2021. – Қолжетімді: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/deafness-and-hearing-loss> (қол жеткізілген күні: 04.08.2025).
4. Brentari, D. (Ed.). (2011). *Sign Languages*. Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511977691
5. World Health Organization. 1 in 4 people projected to have hearing problems by 2050 [Электрондық ресурсы]. – Geneva: WHO, 2021. – Қолжетімді: <https://>

www.who.int/news/item/02-03-2021-who-1-in-4-people-projected-to-have-hearing-problems-by-2050 (қол жеткізілген: 04.08.2025)

6. World Federation of the Deaf. Legal recognition of national sign languages – world map [Электрондық ресурс]. – Geneva: WFD, 2025. – Қолжетімді: <https://wfdeaf.org/resources/world-map-legal-recognition-of-national-sign-languages/> (қол жеткізілген: 04.08.2025).

7. Deaf History Europe. (n.d.). Portugal Recognises Portuguese Sign Language (LGP) in its Constitution (1997). Retrieved August 2025, from <https://deafhistory.eu/index.php/component/zoo/item/portugal-recognises-portuguese-sign-language-lgp-in-its-constitution-1997>

8. World Federation of the Deaf. (n.d.). Legal Recognition of National Sign Languages. Retrieved from <https://wfdeaf.org/our-work/focus-areas/sign-language-rights/>

9. Deaf History Europe. (n.d.). Lithuania Recognises Lithuanian Sign Language (1995). Retrieved from <https://deafhistory.eu/index.php/component/zoo/item/lithuania-recognises-lithuanian-sign-language-1995>

10. pmc.ncbi.nlm.nih.gov/wfdeaf.org

11. Kazakh Sign Language. (2024). Wikipedia, the free encyclopedia. Retrieved August 5, 2025, from https://en.wikipedia.org/wiki/Kazakh_Sign_Language

12. Sign language in Kazakhstan: How dactyl alphabet was created and how it is being developed [Электрондық ресурс] // [Tengrinews.kz](https://tengrinews.kz). – 2022. – 13 шілде. – Қолжетімділік режимі: https://en.tengrinews.kz/show_and_style/sign-language-kazakhstan-how-dactyl-alphabet-created-how-470208/ (қол жеткізілген күні: 05.08.2025).

13. Kursiv Media. Special schools and universities in Kazakhstan are training teachers for students with hearing impairments [Электрондық ресурс]. – Режим доступа: <https://kursiv.media/en/2023/04/24/education-for-deaf-in-kazakhstan/> (қол жеткізілген күні: 05.08.2025).

14. QAZAQ SIGN LANGUAGE: Bridging Communication Barriers [Электрондық ресурс]. – Назарбаев Университеті, 2024. – Режим доступа: <https://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/7678> (қол жеткізілген күні: 05.08.2025).

Авторлар туралы мәлімет:

Толеуова Асель Болатовна – Үштерек ауылындағы 2 орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, Алматы, Қазақстан;

Толеуова Асель Болатовна – Учитель казахского языка и литературы средней школы № 2 села Уштерек, Алматы, Казахстан;

Toleuova Assel Bolatovna – Teacher of Kazakh Language and Literature, Municipal State Institution Secondary School No. 2 of Ushterek Village, Almaty, Kazakhstan.

Төлеу Айнұр Болатқызы – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының Абай институты жетекшісі, Астана, Қазақстан;

Төлеу Айнұр Болатқызы – докторант КазНУ имени Аль-Фараби, руководитель Института Абая Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, Астана, Казахстан;

Toleu Ainur Bolatkyzy – PhD Doctoral Student at Al-Farabi KazNU, Head of the Abai Institute of NAO "National Scientific and Practical Center "Til-Kazyna" named after Sh. Shayakhmetov", Astana, Kazakhstan.